

ANETTA LUTO-KAMIŃSKA
Instytut Badań Literackich PAN
ul. Piekary 8, 87-100 Toruń
tel. (+48) 56 621 03 31
e-mail: aluto@poczta.onet.pl

LICZBA MNOGA RZECZOWNIKÓW NA -AN I -ANIN W XVI WIEKU (CZ. I)

SŁOWA KLUCZOWE: rekonstrukcja formy podstawowej (hasłowej), fleksja historyczna, leksykografia historyczna, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, repartycja końcówek *G pl* i *N-V pl*

KEYWORDS: reconstruction of the basic (glossary-entry) form, historical inflection, historical lexicography, *The Dictionary of the 16th-Century Polish Language*, repartition of *G pl* and *N-V pl* endings

PLURAL NOUNS WITH -AN AND -ANIN ENDINGS IN THE 16TH CENTURY (PART I)

ABSTRACT: The paper constitutes the first part of linguistic considerations on forms of Polish plural nouns ending with the suffixes *-an* or *-anin*. It discusses the history of both formations, and points to problems that result from the homonymy of their plural forms. However, the analysis of uses of these types of derivatives in the 16th-century texts enabled me to indicate certain phonetic and morphological features which make it possible to distinguish between several *pluralis* forms. An important part of the paper presents the abundant illustrative material that comes from Renaissance texts and materials from *The Dictionary of the 16th-Century Polish Language*.

Rok 2016 był dla *Słownika polszczyzny XVI wieku* rokiem szczególnym, mięło bowiem wówczas 60 lat od ukazania się jego *Zeszytu próbnego* oraz 50 – od wydania pierwszego tomu. Dlatego w niniejszym artykule SPXVI pozostanie w centrum uwagi jako ważne źródło wiedzy historycznojęzykowej oraz kompendium zawierające – rozczłonkowane na poszczególne artykuły hasłowe – cenne informacje na temat różnorodnych zjawisk językowych. Po właściwym jednak

zebraniu i uporządkowaniu owych danych uzyskujemy całościowy obraz interesującego nas zjawiska. Tytułowa liczba mnoga rzeczowników na *-an* i *-anin* jest szczególnie istotna właśnie z perspektywy dzieła leksykograficznego, dla którego kwestia ustalenia formy podstawowej dla każdej jednostki tekstowej jest pierwszym i podstawowym zadaniem. Zwykle hasłowanie przebiega w sposób automatyczny¹, problem pojawia się jednak wówczas, gdy materiał tekstowy nie dostarcza wystąpień formy podstawowej leksemu, a jej rekonstrukcja nie jest oczywista. Tak właśnie się dzieje, kiedy dysponujemy dla wskazanych formacji wyłącznie ekscerptami w liczbie mnogiej. Dochodzi wówczas do rekonstrukcji alternatywnych, w SPXVI omówionych w obrębie jednego artykułu hasłowego, ponieważ leksemy te mają tożsame niektóre formy fleksyjne *pluralis*.

Głównym źródłem materiałowym do artykułu jest SPXVI oraz toruńska kartoteka tegoż słownika, jednak na potrzeby publikacji przeprowadziłam szerszą kwerendę tekstową, wykraczającą poza podstawowy kanon źródłowy słownika. Szczególną uwagę poświęciłam tekstom kronikarskim – ze względu na liczne zapisy nazw mieszkańców (*habitativa*) – i polemice religijnej, z której ekscerpowałam dodatkowy materiał obejmujący nazwy ugrupowań religijnych. W związku z tym w wielu wypadkach podany przeze mnie materiał ilustracyjny jest znacznie szerszy niż ten prezentowany w SPXVI. Nie wskazuję tego typu rozbieżności, ponieważ kwestia ta nie ma właściwie istotniejszego znaczenia dla ostatecznych rozstrzygnięć. Z perspektywy artykułu ważna jest przede wszystkim możliwość uzyskania w miarę pełnych wykazów form fleksyjnych badanych rzeczowników. Dla zestawów takich form używam pojęcia „paradygmat fleksyjny” umownie, ze świadomością, że w rzeczywistości dysponuję jedynie niepełnymi, realnymi – tzn. mającymi rzeczywiste potwierdzenie tekstowe – paradygmatami fleksyjnymi. Między SPXVI a artykułem zdarzają się niekiedy także rozbieżności interpretacyjne, które zwykle również pomijam bez komentarza. Warto jednak już na wstępie zwrócić uwagę, że podejście SPXVI do formacji na *-an*, *-anin* ewoluowało w czasie. Wpłynęło na to kilka czynników, z czego głównym wydaje się możliwość dokładniejszych uściśleń po szczegółowej analizie rosnącej liczby opisanych już w słowniku jednostek². Stąd niejednokrotnie moje wnioski co do

¹ W wypadku rzeczowników za postać hasłową uznaje się formę *N* sg, a gdy w tekstach brak poświadczeń dla owej formy, odtwarza się ją – bazując na dostępnym materiale tekstowym – na podstawie wiedzy historycznojęzykowej oraz znajomości systemu językowego wraz z mechanizmem umożliwiającym podobne rekonstrukcje.

² Niekiedy rozbieżności (zwykle w kwestii frekwencji) wynikają z przyjętych w SPXVI zasad redakcyjnych, w myśl których formę podstawową niejednoznacznego użycia tekstowego wyrazu uogólnia się dla konkretnego tekstu, jeśli znajdziemy w nim pewne poświadczenie danej odmianki. Rekonstrukcję alternatywną wprowadza się natomiast wówczas, gdy w tekście znajdują się obie formacje poświadczone użyciami w liczbie pojedynczej lub występują wyłącznie niejednoznaczne użycia w liczbie mnogiej.

kształtu formy podstawowej dla poszczególnych form fleksyjnych wyrazów są rozbieżne z tymi zawartymi w SPXVI, zwłaszcza w jego początkowych tomach. Wpływa to z możliwości – jaką daje odpowiednia perspektywa czasowa – całościowego oglądu opisywanego zjawiska oraz ujednoczonego potraktowania materiału ekscerpcyjnego.

Równoznaczne rzeczowniki na *-an* i *-anin*, typu *aryjan*, *aryjanin*, *Cygan*, *Cyganin*, teoretycznie traktowane są jako dwa oddzielne hasła słownikowe. Formy liczby pojedynczej w wyraźny sposób wskazują, od jakiego leksemu zostały utworzone, zatem *aryjân³*, *aryjâna*, *aryjânem* to formy odpowiednich przypadków rzeczownika *aryjan*, zaś *aryjanin*, *aryjanina*, *aryjaninem* – rzeczownika *aryjanin*. W liczbie mnogiej podobna rekonstrukcja już nie jest tak oczywista, stąd bardzo często obie formacje omawia się w SPXVI w jednym hasle z zaznaczeniem możliwej wariacji formy podstawowej, jeśli w ekscerpowanym materiale tekstowym znajdują się tożsame dla obu rzeczowników formy *pluralis*.

W artykule wykorzystuję obszerny materiał egzemplifikacyjny wyekscerpowany z tekstów z XVI wieku. Analizie porównawczej poddałam ok. 300 rzeczowników na *-an* i *-anin*, bazując na ponad 2 tysiącach ich użyciach tekstowych. Zarówno to, jak i złożony charakter poruszanej tu problematyki, sprawiają, że sam opis obiektywnie znacznie wykracza poza ramy jednego artykułu. W związku z tym został on podzielony na części, w których przedstawiam poszczególne etapy analizy językowej. W części pierwszej skupiam się przede wszystkim na prezentacji historycznego materiału źródłowego, a wszelkie wnioski i uogólnienia odnoszą się wyłącznie do omawianych tu przykładów. Wnioski bardziej ogólne, wskazujące kierunek zmian i normalizację w odmianie rzeczowników na *-an* i *-anin*, zostaną omówione w drugiej części artykułu, wydanej w kolejnym tomie czasopisma.

1. Wstępne uwagi na temat historii rzeczowników na *-an* i *-anin*

Homonomia w zakresie przypadków liczby mnogiej rzeczowników na *-an* i *-anin* ma związek z pochodzeniem i przeobrażeniami omawianych typów formacji. Jeszcze w dobie staropolskiej liczne zapożyczenia z łaciny na *-anus* w polszczyźnie przybierają sufiks *-an*, np. *paganus* – *pogan* / *pagan*, *parochianus*

³ W wykazach form analizowanych przykładów oznaczam barwę samogłoski tylko wówczas, gdy ma to istotne znaczenie dla rozważań. Stąd w odpowiednich fragmentach artykułu pojawiają się zapisy *a* oraz *â* w części sufiksальной poszczególnych form fleksyjnych leksemów na *-an*, *-anin*, w innych pozycjach brak podobnej informacji dla samogłoski *a*, jak również *e* i *o*. Poza tym podawane są rzeczywiste formy w poszczególnych przypadkach, uwzględniające występowanie form wariantywnych, np.: *N sg grodzianin*, *N pl grodzanie*; *N pl wrocławianie*, *A pl wratisławianie*; *N sg parochijan*, *G sg parafijana*. Dodatkowo zapis wyrazu małą bądź wielką literą stanowi w podobnych wypadkach sygnał opozycji: apelatyw – nazwa własna, np.: *N sg Lucyferyjan*, *N pl lucyferyjanowie*.

– *parochijan*. Wyrazy te odmieniają się tak samo jak inne rzeczowniki na *-an*. Jak zauważa Jan Łoś (1925, s. 37), rzeczowniki na *-an* przyjmowały niekiedy dodatkowy komponent *-in*: *pogan – poganin, franciszkan – franciszkanin*⁴.

Przyrostek *-anin*, który jest wynikiem zrównania dwu dawnych sufiksów **-janinъ* i **-ĕninъ*, tworzył nazwy osób typu *dworzanin, krakowianin*. Również w wypadku tych formacji mogły następować zmiany w sufiksie: ucięcie cząstki *-in* w *N sg*, np. *Słowianin – Słowian, mieszczanin – mieszczan* (Klemensiewicz i in. 1955, s. 202–203). W liczbie mnogiej obligatoryjnie ulegała redukcji końcowa część sufiksu (*-in*)⁵, zatem formy *pluralis* rzeczowników na *-an* i *-anin* były homonimiczne. W zakresie form liczby podwójnej nie dysponujemy na tyle obszernym materiałem egzemplifikacyjnym, by dokonywać uogólnień, jednakże – jak wynika z dostępnych źródeł XVI-wiecznych – formy *dualis* mogły ów przyrostek zachowywać w pełnej postaci, np. *A du krześcijaninu*.

W związku z powyższym powstaje pytanie: czy jesteśmy w stanie określić postać hasłową rzeczownika, jeśli dysponujemy wyłącznie wyekscerpowanymi z tekstów formami liczby mnogiej, a brakuje nam poświadczonych użyc w liczbie pojedynczej? W niniejszym artykule postaram się dać odpowiedź na to pytanie w odniesieniu do pierwszego stulecia doby średniopolskiej. W kolejnej części studium zwrócę uwagę na zmiany, jakie dokonywały się już wówczas w odmianie formacji na *-an* i *-anin*, i na to jaki stan w deklinacji owych rzeczowników mamy dzisiaj.

2. Cechy odróżniające formy *pl* rzeczowników na *-an* i *-anin* w XVI wieku

Jak można zauważyć na podstawie wcześniej wymienionych form deklinacyjnych leksemów *aryjan* i *aryjanin*, w części sufiksальной tych pierwszych występuje samogłoska pochylona, drugich – samogłoska jasna. Przegląd form *singularis* w rejestrach gramatycznych odpowiednich haseł w SPXVI wskazuje podobną regularność w tym względzie: dla rzeczowników na *-an* w przyrostku charakterystyczna jest samogłoska pochylona, na *-anin* natomiast – samogłoska jasna. Dla tych pierwszych jedynie w *N sg* pochYLENIE samogłoski *a* ma charakter pierwotny, w pozostałych formach jest to wynik wyrównania analogicznego

⁴ Do kwestii przyłączania cząstki *-in* do przyrostka *-an*, czego wynikiem jest homonimia obu sufiksów, wróć przy omawianiu leksemu *krześcijanin* w dalszej części artykułu.

⁵ Brak wygłosowego *-in* w formach liczby mnogiej rzeczowników na *-anin* stanowi podstawę hipotezy, że w liczbie pojedynczej owo *-in* to pierwotny przyrostek pojedynczości (*-in* ≤ **-inъ* 'jeden'), mający fakultatywny charakter. Jego redukcja w *pluralis* następowała zwykle również w odmianie rzeczowników *scs.*, np.: *grażdanie, grażdaniъ, grażdaniemъ*. Por. Łoś (1925, s. 31–32, 40), Klemensiewicz i in. (1955, s. 203).

w temacie wyrazu. Można zatem przyjąć, iż pierwszą – acz niedecydującą w sposób ostateczny – wskazówką, od którego leksemu utworzone zostały formy liczby mnogiej, może być właśnie barwa samogłoski *a* w części przyrostkowej, z oczywistym wyłączeniem z tych rozważań bezkońcówkowej formy *G pl*, w której pochylenie samogłoski jest konsekwencją niezależnego procesu fonetycznego – wydłużenia zastępczego. Opisaną zależność potwierdza wiele haseł w SPXVI, np. formy: *A sg besermāna*, *I sg besermānem*, *I pl besermāny* rzeczownika *beserman*, *V sg ewnomijānie*, *N pl eunomijāni* || *eunomijānowie*, *I pl eunomijāny* rzeczownika *eunomijan* lub forma *N sg musulmān*, podobnie jak formy: *G sg Greczanina*, *D pl Greczanom* rzeczownika *Greczanin*, *N pl grodzanie*, *D pl grodzanom*, dla którego mamy zarejestrowaną z tekstów formę *N sg grodzianin*, czy *D sg pułpogani-nowi* rzeczownika *pułpoganin*. Jak wspomniałam, przypisanie barwy samogłoski *a* konkretnym przyrostkom nie jest całkowicie regularne, znajdziemy bowiem nieliczne przykłady nieodpowiadające tej zasadzie, jak np. w jedynej poświadczonej formie rzeczownika *dyjocezan*: *A sg dyjocezana*, w której pojawiła się samogłoska w pierwotnej barwie (jasna), czyli bez wyrównania do barwy samogłoski w *N sg*. Podobnie dla leksemu *Cygan* samogłoska pochylona pojawia się tylko w zapisach *N sg Cygān*, natomiast w pozostałych formach obu liczb stale mamy samogłoskę jasną: *G sg Cygana*, *A sg Cygana*, *I sg Cyganem*, *N pl Cygani*, *G pl Cyganow*, *A pl Cygany*, *I pl Cygany*, *L pl Cyganiech*. W XVI-wiecznym materiale pojawia się ponadto jednostkowy zapis formy *A sg* leksemu *Cyganin*: *Cyganina*, pochodzący z tekstu nieoznaczającego barwy samogłosek.

Już powyższe spostrzeżenie każe widzieć w słowniku materiałowe źródło pomocnicze dla uogólnień historycznojęzykowych, jednak to nie wszystkie wnioski, do których można dojść, analizując informacje gramatyczne zawarte w SPXVI przy omawianych typach leksemów. Jesteśmy bowiem w stanie odtworzyć również pewne zależności, jakie panowały w ówczesnej repartycji kilku końcówek gramatycznych *pluralis* obu formacji. Okazuje się, że odpowiednie formy *N-V pl* i *G pl* częściej pojawiają się w paradygmacie rzeczowników na *-anin*, inne natomiast – rzeczowników na *-an*. Choć znowu regularność nie jest bezwyjątkowa, daje się zauważyć, że rzeczowniki na *-anin*, które w liczbie mnogiej traciły cząstkę *-in* i odmieniały się według deklinacji tematów spółgłoskowych, wyróżniają się w XVI wieku konsekwentnym przyjmowaniem dawnych końcówek: w *N-V pl* końcówki *-e* z jasną samogłoską *a* w ostatniej sylabie tematu fleksyjnego (o czym była już mowa), i w *G pl* – końcówki zerowej ($\leq *-\bar{v}$) z samogłoską pochyloną, kontynuującą dawne \bar{a} powstałe wskutek wydłużenia zastępczego po redukcji wygłosowego jeru. Dla leksemów na *-an* wskazane formy najczęściej przybierały końcówki: *-i*, *-owie* w *N-V pl* i *-ow* w *G pl*, zwykle z pochyloną samogłoską *a* w części sufiksальной tematu fleksyjnego. Są to formy zgodne z paradygmatem innych rzeczowników męskoosobowych z wygłosem *-an*, jak np.: *kapelan* – *N pl*

kapelânowie, G pl kapelânow, kapłan – N pl kapłâni, G pl kapłânow, pleban – N pl plebâni / plebânowie, G pl plebânow. Szczegóły przedstawia poniższa tabela:

Tabela 1. Wykaz końcówek *N-V* i *G pl* rzeczowników na *-an* i *-anin* w XVI w.

<i>N sg</i>	<i>N-V pl</i>	<i>G pl</i>
<i>-anin</i>	<i>-e</i>	<i>-ø</i>
<i>-an</i>	<i>-i -owie</i>	<i>-ow</i>

Formy innych przypadków nie mogą być brane pod uwagę jako podobny wykładnik przy odróżnianiu leksemów: w *D pl* i *L pl* uogólniły się już odpowiednio końcówki: *-om* i *-ach* (niekiedy jeszcze *-um*; *-ech || -och*), w *A pl* z kolei nadal męskoosobowe rzeczowniki twar-dotematowe utrzymują końcówkę *-y*⁶. Również w *I pl* nie ustąpiła jeszcze końcówka *-y*, zaś *-mi*, czasem *-ami*, pojawiają się na tyle rzadko, że trudno pokusić się o wniosek, że przyłączają je tylko rzeczowniki na *-an*⁷, idąc tropem form *N-V* i *G pl*, z których wynika, że formacje na *-anin* w liczbie mnogiej zwykle przyjmowały końcówki pierwotne.

Jak wspomniałam, historycznie poświadczone są dublety słotwórcze na *-an* i *-anin*, które trudno odróżnić, kiedy występują w liczbie mnogiej. W tym wypadku kwestia dystrybucji końcówek zyskuje istotniejszą rangę, ponieważ ma znaczenie dla prawidłowej rekonstrukcji formy podstawowej rzeczowników. Na podstawie SPXVI i kwerendy w tekstach wynotowałam rzeczowniki na *-an* i *-anin* wraz z wykazem poświadczonych materiałowo form gramatycznych. W systematyczny sposób obrazuje to XVI-wieczny stan fleksji omawianych rzeczowników.

3. Rzeczowniki na *-an* w XVI wieku

Pierwszą grupę stanowią formacje na *-an*, dla których znajdziemy w tekstach użycia i w liczbie mnogiej, i w pojedynczej (lub tylko w *sg*):

⁶ Choć w XVI wieku było to nadal rzadkością, niekiedy w funkcji *A pl* występowała forma *G pl*. Wówczas, oczywiście, w rozważaniach na temat repartycji form biorę pod uwagę również ten przypadek.

⁷ Wśród nielicznych wystąpień końcówki *-mi* i jeszcze rzadszych *-ami* w *I pl* odnotowałam formy utworzone od rzeczowników na *-an*, np.: *kapłânmi* (10), *kapłânami* (5) obok regularnej *kapłâny* (137) dla rzeczownika *kapłan*, *aryjânmi* (2), *aryjânami* (3) obok *aryjâny* (5) – dla *aryjan*, *luterânami* (1) obok *luterâny* (6) – dla *luteran*. Poza tym stale mamy w *I pl* końcówkę *-y*, zarówno przy rzeczownikach na *-an*, jak i *-anin*, również przy tych, dla których trudno orzekać o formie podstawowej z powodu niewystarczających danych tekstowych, np.: *cerdonijâny*, *nestoryjâny*, *nowacyjâny*, *pelaijâny*, *plebâny*; *auszpurcany*, *brzeszczany*, *chrystyjany*, *przedmieszczany*; *ekolampadyjâny*, *pawilijâny*, *petryjâny*; por. też *N pl pogany* (174), *poganmi* (2) (rzeczownik omówiony w kolejnym artykule).

Tabela 2. Formy sg i pl rzeczowników na -an w XVI w.

hasło	formy sg	N pl (V pl)	G pl	pozostałe formy pl
<i>Afrykan</i>	<i>N sg Afrykån G sg Afrykåna</i>	<i>Afrykåni</i>		
<i>apostazyjan</i>	<i>N apostazyjån</i>			
<i>beserman</i>	<i>N besermån A besermåna I besermånem</i>			<i>I besermåny</i>
<i>cezaryjan</i>	<i>G cezaryjåna I cezaryjånem</i>		<i>cezaryj(a)now</i>	<i>D cezaryjånóm L cezaryjånach</i>
<i>dominikan</i>	<i>G dominikåna A dominikåna</i>	<i>dominikånowie dominikåni</i>	<i>dominikånów</i>	<i>D dominikånóm A dominikåny</i>
<i>eunomijan</i>	<i>N eunomijån V ewnomijånne</i>	<i>eunomijåni eunomijånowie</i>		<i>A eunomijåny I eunomijåny</i>
<i>Europijan</i>	<i>V Europijanie</i>			
<i>jowinijan</i>	<i>N jowinijån G jowinijåna D jowinijånowi A jowinijåna L jowinijånne</i>	<i>jowinijåni jowinijånowie</i>		
<i>kapucyjan</i>	<i>I kapucyjånem</i>			
<i>lucyferyjan</i>	<i>N Lucyferyjån</i>	<i>Lucyferyjånowie</i>		<i>D lucyferyjånóm A lucyferyjåny I lucyferyjånami lucyferyjåny</i>
<i>luteran</i>	<i>N luterån A luteråna I luterånem</i>	<i>luterånowie luteråni</i>	<i>luterånów</i>	<i>D luterånóm luterånóm A luteråny I luteråny luterånami L luterånach</i>
<i>luteryjan</i>	<i>N luteryjån</i>	<i>luteryjåni luteryjånowie</i>	<i>luteryjånów</i>	<i>D luteryjånóm A luteryjåny I luteryjåny luteryjånami L luteryjånach</i>
<i>musulman</i>	<i>N musulmån</i>			
<i>nestoryjan</i>	<i>G Nestoryjåna I nestoryjånem</i>	<i>nestoryjånowie nestoryjåni</i>	<i>nestoryjånów</i>	<i>D nestoryjånóm I nestoryjåny</i>

hasło	formy sg	<i>N pl (V pl)</i>	<i>G pl</i>	pozostałe formy <i>pl</i>
<i>parochijan</i>	<i>N parochijån</i> <i>G parafijåna</i> <i>A parochijåna</i>	<i>Parochijånowie</i>	<i>parochijånów</i>	<i>A parochijåny</i>
<i>Roksolan</i>	<i>G Roksolåna</i>	<i>Roksolåni</i>	<i>Roksolånów</i>	<i>I Roksolåny</i> <i>L Roksolånach</i>
<i>sabellijan</i>	<i>I sabellijånem</i>	<i>sabellijånowie</i> (<i>N-V</i>) <i>sabellijåni (N)</i>	<i>sabellijånów</i>	<i>D sabellijånóm</i> <i>A sabellijåny</i> <i>I sabellijåny </i> <i>sabellijånmi</i>
<i>Samarytan</i>	<i>N Samarytån</i> <i>I Samarytånem</i> <i>L Samarytånie</i>	<i>Samarytånowie</i> <i>Samarytåni</i>	<i>Samarytånów</i>	<i>A Samarytåny</i> <i>I Samarytåny</i>
<i>Tacyjan</i>	<i>N Tacyjån</i> <i>G Tacyjåna</i> <i>A Tacyjåna</i> <i>L Tacyjånie</i>	<i>tacyjånowie</i> <i>tåcyjåni</i>		<i>A tacyjåny</i>
<i>tercyjan</i>	<i>G tercyjåna</i>			
<i>walentynijan</i>	<i>G Walentynijåna</i>	<i>walentynijåni</i> <i>walentynijånowie</i>	<i>walentynijånów</i>	<i>A walentynijåny</i> <i>I walentynijåny</i>
<i>zakrystyjan</i>	<i>N zakrystyjån</i>			<i>A zakrystyjåny</i>

Postać hasłową wyżej wymienionych formacji na *-an* potwierdzają formy *singularis*, a w kilku wypadkach nawet *N sg*. W grupie tej odnajdziemy również inne cechy formalne wskazujące na poprawność rekonstrukcji: pochyloną samogłoskę *a* w części sufiksальной wyrazów w całym paradygmacie (poza jednym wyjątkiem: *Europijanie* KlonPożar Dv) oraz formy *N pl* z końcówką *-i* lub *-owie* i *G pl* z końcówką *-ow*.

W kolejnej grupie rzeczowników brakuje potwierdzenia w postaci form liczby pojedynczej, występują tu jednak pozostałe wykładniki – odpowiednie formy *N pl* i/lub *G pl* oraz wyrównana do formy *N sg* postać tematu z pochylonym *a* we wszystkich przypadkach gramatycznych:

Tabela 3. Formy *pl* rzeczowników na *-an*

hasło	<i>N pl</i>	<i>G pl</i>	pozostałe formy <i>pl</i>
<i>Azyjan</i>	<i>N pl Azyjåni</i>	<i>G pl Azyjånów</i>	<i>D pl Azyjånóm</i>
<i>amsdorfijan</i>	<i>amsdorfijåni</i>		
<i>antystankaryjan</i>	<i>antystankaryjåni</i>		
<i>apellejan</i>	<i>apellejåni</i>		

hasło	<i>N pl</i>	<i>G pl</i>	pozostałe formy <i>pl</i>
<i>audyjan</i>	<i>audyjâni</i>		
<i>batoryjan</i>	<i>batoryj(a)nowie</i> <i>batoryj(a)ni</i>	<i>batoryj(a)now</i>	
<i>cerdonijan</i>	<i>cerdonijâni</i>		<i>A cerdonijâny</i> <i>I cerdonijâny</i>
<i>ceryntyjan</i>	<i>ceryntyjânowie</i>		
<i>cheryntyjan</i>	<i>cheryntyjânowie</i>		<i>A cheryntyjâny</i>
<i>dawidjorrijan</i>	<i>dawidjorrijâni</i>		
<i>eutyhijan</i>	<i>eutyhijâni</i> <i>eutyhijânowie</i>	<i>eutyhijânow</i>	<i>D eutyhijânom</i> <i>A eutyhijâny</i>
<i>euzebijan</i>	<i>euzebijâni</i>		
<i>felicyjan</i>	<i>felicyjâni</i>		
<i>fortynijan</i>	<i>fortynijâni</i>	<i>fortynijânow</i>	<i>A fortynijâny</i>
<i>fotynijan</i>	<i>fotynijânowie</i>		<i>D fotynijânom</i> <i>A fotynijâny</i> <i>I fotynijâny</i>
<i>franmentan</i>		<i>franmentânow</i>	
<i>herminijan</i>	<i>herminijâni</i>		
<i>herodyjan</i>		<i>herodyjânow</i>	<i>I herodyjâny</i>
<i>hesuzyjan</i>	<i>hesuzyjâni</i>		
<i>homousyjan</i>	<i>homousyjâni</i> <i>homousyjânowie</i>	<i>homousyjânow</i>	<i>L homousyjâniech</i>
<i>illirycyjan</i>	<i>illirycyjâni</i>		
<i>kalwinijan</i>	<i>kalwinijânowie</i>		<i>I kalwinijâny</i>
<i>karolstadyjan</i>	<i>karolstadyjânowie</i>		
<i>macedonijan</i>	<i>macedonijâni</i> <i>macedonijânowie</i>		<i>A macedonijâny</i>
<i>majedonijan</i>	<i>majedonijâni</i>		
<i>manlijan</i>		<i>manlijânow</i>	
<i>melchisedechijan</i>	<i>melchisedechijâni</i>		
<i>melecyjan</i>	<i>melecyjâni</i>	<i>melecyjânow</i>	
<i>mesalijan</i>	<i>massyljâni</i>	<i>mesalijânow</i>	
<i>nowacyjan</i>	<i>nowacyjâni</i> <i>nowacyjânowie</i>	<i>nowacyjânow</i>	<i>D nowacyjânom</i> <i>A nowacyjâny</i> <i>I nowacyjâny</i>

hasło	<i>N pl</i>	<i>G pl</i>	pozostałe formy <i>pl</i>
<i>papan</i>	<i>papånowie</i>	<i>papånow</i>	
<i>patripassyjan</i>	<i>patripassyjåni</i>		
<i>pelaijan</i>	<i>pelaijånowie</i> <i>pelaijåni</i>		<i>D pelaijånom</i> <i>A pelaijåny</i> <i>I pelaijåny</i>
<i>pepuzyjan</i>	<i>pepuzyjåni</i>		
<i>popijan</i> ⁸	<i>popijåni</i>	<i>popijånow</i>	
<i>purytan</i>	<i>purytåni</i>		<i>A purytåny</i>
<i>Rodyjan</i>	<i>Rodyjåni</i>		<i>D Rodyjånom</i> <i>A Rodyjåny</i>
<i>rogatyjan</i>	<i>rogatyjåni</i>		
<i>ryzan</i>		<i>ryzånow</i>	<i>D ryz(a)nom</i> ⁹
<i>samosatenijan</i>	<i>samosatenijånowie</i>		<i>I samosatenij(a)ny</i>
<i>seleucyjan</i>	<i>seleucyjåni</i>		
<i>Spartan</i>	<i>Spartåni</i>	<i>Spartånow</i>	<i>A Spartåny</i> <i>I Spartåny</i>
<i>stankaryjan</i>	<i>stankaryjånowie</i> <i>stankaryjåni</i>		
<i>suryjan</i>	<i>suryjåni</i>		
<i>swenkfelotan</i>	<i>swenkfelotåni</i>		
<i>swenkfeldyjan</i>	<i>swenkfeldyjåni</i>		<i>A swenkfeldyjåny</i>
<i>Sycylijan</i>	<i>Sycyljåni</i>		
<i>symonijan</i>	<i>symonijåni</i>		
<i>teban</i>	<i>tebånowie</i> <i>tebåni</i>	<i>tebånow</i>	<i>A tebåny</i> <i>D tebånom</i>
<i>wijilancyjan</i>	<i>wijilancyjånowie</i>		
<i>wiklewijan</i>	<i>wiklewijånowie</i>		

Wreszcie trzecią grupę stanowią wyrazy, dla których poświadczenia tekstowe wydają się niewystarczające, by uznać z całą pewnością, że mamy do czynienia z formami

⁸ SPXVI notuje 6 użyczeń rzeczownika *popijan*. W połowie z nich występuje w przyrostku samogłoska pochylona, w drugiej – jasna. Słownik w wykazie form gramatycznych uogólnia samogłoskę jasną, natomiast ja – pochyloną ze względu na wystąpienia form typowych dla rzeczowników na *-an*, dla których właściwy jest temat z *å*. Poza tym SPXVI odtwarza postać hasłową jako *popijanin* bez żadnej informacji o możliwości – zresztą o wiele bardziej umotywowanej – rekonstrukcji alternatywnej: *popijan*.

⁹ Ujęcie samogłoski w nawias oznacza, że przykład pochodzi z tekstu, w którym nie oznacza się barwy samogłosek.

rzeczowników na *-an*. Brakuje tu użyć w liczbie pojedynczej oraz form *N-V* i *G pl*, a jedynym wykładnikiem, że być może mamy do czynienia z formacją na *-an*, jest pochylenie samogłoski *a* w sufiksie. Co prawda w paradygmacie rzeczowników na *-anin* obecność *a* pochylonego w tej pozycji nie miałaby żadnego uzasadnienia, jednak wydaje się, iż mimo to rekonstrukcję formy podstawowej warto uznać za hipotetyczną:

adamijan [?]: *A pl adamijány*
apollijan [?]: *I pl apollijány*
ekolampadyjan [?]: *I pl ekolampadyjány*
helwidyjan [?]: *D pl helwidyjānom*
Korytan [?]: *D pl Korytānom, A pl Korytāny*
pawilijan [?]: *I pl pawilijány*
patropassyjan [?]: *A pl patropassyjāny*
petryjan [?]: *I pl petryjāny*
serwetan [?]: *D pl serwetānom, A pl serwetāny, I pl serwetāny*
Styryjan [?]: *I pl Styryjāny*
tuszkulan [?]: *A pl Tuszkulāny*

Bywa również odwrotnie: choć materiał nie dostarcza nam potwierdzonych form *singularis*, możemy przypuszczać, że formy *pluralis* utworzone zostały od rzeczownika na *-an* ze względu na charakterystyczne *N pl* i/lub *G pl*. Problemem pozostaje jednak kwestia pochyłeń, czyli brak wyrównania pochylenia samogłoski *a* w przyrostku we wszystkich przypadkach zależnych, np.:

*antychrystyjan*¹⁰: *N pl antychrystyjani, I pl antychrystyjany*
augustynijan: *N pl augustynijāni, G pl augustynijanow*
kaimcan: *G pl kaimcanow*
koszyczan: *G pl koszyczanow*
nowoaryjan: *N pl nowoaryjani*

Do podobnych wniosków dojdziemy również wówczas, gdy egzemplifikacje pochodzą z tekstów nieoznaczających pochyłeń. Dotyczy to także współczesnych wydań renesansowych tekstów modernizujących pisownię, np.:

*teodozyjan*¹¹: *G pl teodozyj(a)now*
tymotejan: *G pl tymotej(a)now*

Poza odstępstwami od panującej normy w barwie samogłoski w sufiksie sporadycznie zdarzają się również odchylenia o charakterze morfologicznym. Przykładem jest paradygmat rzeczownika *mahometan*, w którym obocznie pojawia się również forma nieswoista (oznaczona pogrubioną czcionką):

¹⁰ Na 4 użycia wyrazu *antychrystyjan* tylko jednokrotnie zapisano *a* bez znaku diakrytycznego, czyli *a* pochylone.

¹¹ Rzeczowniki *teodozyjan* i *tymotejan* spełniają praktycznie oba warunki: wyekscerpowane zostały ze zbiorczej edycji XVI-wiecznych pism politycznych z początku XX wieku (PismaPolit), a pochodzą z rękopisu, w którym – zgodnie z ówczesnym zwyczajem – nie oznaczono barwy samogłosek.

N sg mahometân, A sg mahometâna; pl N mahometâni || mahometânowie, G pl mahometânów (7) || mahometân (2), D pl mahometânóm, A pl mahometâny || mahometânów, I pl mahometâny

Podane formy w wyraźny sposób wskazują postać hasłową; oprócz dwu form liczby pojedynczej mamy również poświadczone – typowe dla rzeczowników na *-an* – pochylenie samogłoski *a* w sufiksie oraz końcówki *N pl -i || -owie* i *G pl -ów*. Od XVI-wiecznej normy odbiega jedynie oboczny bezkońcówkowy dopełniacz liczby mnogiej: *mahometân*, który mógłby wskazywać jako formę podstawową rzeczownik *mahometanin*.

4. Rzeczowniki na *-anin* w XVI wieku

Pośród mniej licznej grupy formacji na *-anin* znalazły się takie rzeczowniki, dla których istnieją poświadczenia tekstowe użyc w liczbie pojedynczej:

Tabela 4. Formy *sg* i *pl* rzeczowników na *-anin* w XVI w.

hasło	formy <i>sg</i>	<i>N pl</i>	<i>G pl</i>	pozostałe formy <i>pl</i>
<i>antonijanin</i>	<i>N antonijanin</i>			
<i>bisurmanin</i>	<i>G bisurmanina</i>			
<i>Greczanin</i>	<i>N Greczanin</i> <i>G Greczanina</i>			<i>D greczanom</i>
<i>margczanin</i>	<i>N margcz(a)nin</i>			
<i>niedworzanin</i>	<i>N niedworzanin</i>			
<i>nieziemianin</i>	<i>N nieziemi(a)nin</i>			
<i>nowokrześcijanin</i>	<i>N nowokrześcijanin</i>			
<i>olbiązanin</i>	<i>N olbiązanin</i>			
<i>pułpoganin</i>	<i>D pułpoganinowi</i>			
<i>ratusianin</i>	<i>N ratusianin</i>			
<i>rynianin</i>	<i>N rynianin</i>			
<i>sielanin</i>	<i>N sielanin</i>			<i>D siel(a)nom</i> <i>I sielany</i>
<i>społmieszczanin</i>	<i>N społmieszczanin</i>	<i>społmieszczanie</i>		<i>A społmieszczany</i> <i>I społmieszczany</i>
<i>wsianin</i>	<i>G wsi(a)nina</i>	<i>wsianie</i>	<i>wsiań</i>	<i>D wsianom</i>

Postać hasłowa dla powyższych form jest oczywista ze względu na ich wystąpienia w liczbie pojedynczej, głównie właśnie w formie podstawowej. Dodatkowo w sufiksie – o ile w tekstach oznacza się pochylenia – występuje jasna samogłoska *a*, co jest typowe dla formacji na *-anin*. Wśród owych użyć jest znikoma liczba form *pluralis*, które utrudniałyby rekonstrukcję formy podstawowej, a formy *N pl* z końcówką *-e* oraz bezkońcówkowy dopełniacz z pochyłym *a* w przyrostku należą do zwykłego paradygmatu rzeczowników na *-anin*.

W poniższej tabeli natomiast zebrano rzeczowniki, dla których poświadczono są wyłącznie użycia w liczbie mnogiej. Śladem, iż w owych niepełnych paradygmatach mamy do czynienia z formami rzeczowników na *-anin*, są odpowiednie formy *N-V pl* i/lub *G pl* oraz jasna samogłoska *a* w przyrostku z wyłączeniem *G pl*:

Tabela 5. Formy *pl* rzeczowników na *-anin* w XVI w.

hasło	<i>N pl (V pl)</i>	<i>G pl</i>	pozostałe formy <i>pl</i>
<i>auszpurczanin</i>	<i>auszpurczanie</i>	<i>auszpurczån</i>	<i>D auszpurczanom</i> <i>I auszpurcany</i>
<i>brzeszczanin</i>	<i>brzeszczanie</i>	<i>brześciån</i>	<i>I brzeszczany</i>
<i>efezanin</i>		<i>efezån</i>	<i>D efezanom</i> <i>A efezany</i>
<i>efezyjanin</i>		<i>efezyjån</i>	<i>A efezyjany</i>
<i>Egipczanin</i>	<i>Egipczenie</i>		<i>A Egipczany</i>
<i>Etyjopijanin</i>	<i>Etyjopijanie</i>		
<i>filipowianin</i>	<i>filipowianie (N-V)</i>	<i>filipowiån</i>	<i>D filipowianom</i> <i>A filipowiany</i>
<i>filippczanin</i>		<i>filippczån</i>	
<i>filippijanin</i>		<i>filippijån</i>	
<i>goniędzanin</i>	<i>goniędzanie</i>		
<i>jezierczanin</i>	<i>jeziercz(a)nie</i>		
<i>kalekucyjanin</i>	<i>kalekucyjanie</i>		
<i>kaliszanin</i>	<i>kaliszanie</i>	<i>kalisz(a)n</i>	<i>A kaliszany</i>
<i>kazimierzanin</i>	<i>kazimierzanie</i>		<i>D kazimierzanom</i> <i>A kazimierzany</i>
<i>kijanin</i>	<i>kijanie</i>		<i>A kijany</i>
<i>kleparzanin</i>	<i>kleparzanie</i>		
<i>kryłoszanin</i>	<i>kryłoszanie</i>		
<i>krzemieńczanin</i>	<i>krzemieńczanie</i>		

hasło	<i>N pl (V pl)</i>	<i>G pl</i>	pozostałe formy <i>pl</i>
<i>Lacedemonianin</i>	<i>Lacedemonianie</i>		
<i>missurmanin</i>	<i>missurmanie</i>		
<i>nadrzeczanin</i>	<i>nadrzeczenie</i>		
<i>niekrześcjanin</i>	<i>niekrześcianie</i>		
<i>papieżanin</i>		<i>papieżan</i>	
<i>radzimczanin</i>	<i>radzimczenie</i>		
<i>rakowijanin</i>	<i>rakowijanie</i>		
<i>sędmierzanin</i>	<i>sędmierzenie</i>		<i>D sędmierzanom</i> <i>A sędmierzany</i>
<i>siedmiogrodzanin</i>	<i>siedmiogrodzenie</i>		<i>A siedmiogrodzany</i>
<i>siradzanin</i>	<i>siradzenie</i>		
<i>smoleńszczanin</i>	<i>smoleńczenie</i>	<i>smoleńszczan</i>	<i>D smoleńszczanom</i>
<i>spiszanin</i>	<i>spiszanie</i>		<i>D spiszanom</i>
<i>strazburczanin</i>	<i>strazburczenie</i>		
<i>taborzanin</i>	<i>taborzenie</i>		
<i>torunianin</i>	<i>torunianie</i>		<i>A toruniany</i>
<i>trawianin</i>	<i>trawi(a)nie</i>		
<i>trojczanin</i>	<i>trojczanie</i>		
<i>tygurzanin</i>	<i>tygurzenie</i>		<i>D tygurzanom</i> <i>A tygurzany</i> <i>I tygurzany</i>
<i>ulmianin</i>	<i>ulmianie</i>		
<i>wieliczzanin</i>	<i>wieliczczenie</i>		
<i>włoczanin</i>	<i>włocz(a)nie</i>		
<i>Wołynianin</i>	<i>Wołynianie</i>		
<i>witemberczanin</i>	<i>witemberczenie</i>		
<i>wpułpoganin</i>	<i>wpułpoganie</i>		
<i>wrocławianin</i>	<i>wrocławianie</i>		<i>D wrocławianom</i> <i>A wratisławiany</i> <i>I wrocławiany</i>
<i>zagorzanin</i>	<i>zagorzanie</i>		
<i>zamorszczanin</i>		<i>zamorszczan</i>	
<i>zborowijanin</i>	<i>zborowijanie</i>		
<i>żytomirzanin</i>	<i>żytomirzenie</i>		

Podobnie jak przy rzeczownikach na *-an* – gdy jedynym elementem mogącym rozstrzygnąć o formie podstawowej jest barwa samogłoski *a* w sufiksie – nie powinno się wyciągać pochopnych wniosków, że formy *pluralis* z *a* jasnym zostały utworzone od rzeczowników na *-anin*. Co więcej, brak pochylenia jest *de facto* najzupełniej poprawny we wszystkich – poza bezkońcówkowymi – formach odmiany zarówno rzeczowników na *-anin*, jak też tych na *-an*. Jeśli zatem owo *ā* pojawi się w sufiksie, jego jedynym usprawiedliwieniem jest wyrównanie analogiczne tematu pod względem barwy samogłoski do tematu formy podstawowej, czyli formy bezkońcówkowej z wygósem *-ān*. Stąd jasna samogłoska rzeczywiście może być potwierdzeniem, że homonimiczne formy pluralu stanowią część paradygmatu rzeczownika na *-anin*, ale równie dobrze w formach tych mogło nie dojść do wyrównania analogicznego tematu, co w świetle przedstawionych przykładów wydaje się mniej prawdopodobne, acz wykluczyć tego nie można. W tym wypadku warto zasygnalizować jeszcze wyraźniej wątpliwości co do formy podstawowej na podstawie przypadków zależnych w liczbie mnogiej, np.:

kajanin [a. *kajan* (?)] : I pl *kajanami*
krzywiczani [a. *krzywiczani* (?)] : I pl *krzywiczani*
morzani [a. *morzani* (?)] : A pl *morzani*
tyryjani [a. *tyryjani* (?)] : D pl *tyryjanom*
wilnianin [a. *wilnian* (?)] : A pl *wilniani*

Jeśli w tekście w ogóle nie oznacza się barwy samogłosek, wówczas na podstawie form liczby mnogiej wspólnych dla obu typów formacji jesteśmy zmuszeni dopuścić obie równoważne lekcje:

satenijan a. *satenijanin* : I pl *satenij(a)ny*

Dotyczy to przede wszystkim wypadków, gdy nie mamy żadnego pewnego użycia którejś z formacji, ale właściwie powinno się dopuścić taką ewentualność dla wszystkich zapisów bez oznaczenia barwy samogłoski w formach: *D*, *A* (o ile nie jest wyrównane do *G pl*), *I* i *L pl*, jak np. w wyszczególnionych wcześniej formach: *D pl ryz(a)nom*, *I pl samosatenij(a)ny* (tabela 3.); *D pl siel(a)nom* (tabela 4.).

Tak jak w paradygmatach rzeczowników na *-an*, również i w tych na *-anin* w odpowiednich przypadkach liczby mnogiej mogły się pojawiać obocznie także formy nietypowe, właściwe formacjom na *-an* (wyróżnione pogrubioną czcionką):

- 1) *chrystyjanin*: *N sg chrystyjanin*, *G sg chrystyjanina*, *D sg chrystyjaninowi*, *A sg chrystyjanina*, *I sg chrystyjaninem*, *L sg chrystyjaninie*, *V sg chrystyjaninie*; *N pl chrystyjanie*, *G pl chrystyjān* (9) || ***chrystyjanow*** (9), *D pl chrystyjanom*, *A pl chrystyjany*, *I pl chrystyjany*, *L pl chrystyjanach*, *V pl chrystyjanie*; *G a. A pl chrystyjān* (1)

W tekstach z epoki pojawiły się formy wszystkich przypadków liczby pojedynczej. Utworzone zostały od rzeczownika *chrystyjanin*, nie ma natomiast żadnego przykładu użycia w liczbie pojedynczej analogicznego rzeczownika na *-an*. Zgodnie z normą w przyrostku występuje *a* jasne (w *G pl – ą*), a w *N i V pl* wyraz przyjmuje końcówkę *-e*. Jedynie w *G pl* odnotowano 9 wystąpień nieregularnej dla paradygmatu końcówki *-ow* obocznej do 10 form bezkońcówkowych (w tym być może homonimiczny *A pl*).

- 2) *dworzanin*: *N sg dworzanin, G sg dworzanina, D sg dworzaninowi* || *dworzaninu, A sg dworzanina, I sg dworzaninem*; *N pl dworzanie, G pl dworzån* (41) || **dworzanow** (8), *D pl dworzanom, A pl dworzany, I pl dworzany, L pl dworzanoch* || *dworzanach* || *dworzaniech, V pl dworzanie*
- 3) *gdańszczanin*: *N sg gdańszczanin, D sg gdańszczaninowi*; *N pl gdańszczanie, G pl gdańszczån* (3) || **gdańszczanow** (2), *D pl gdańszczanom, A pl gdańszczany*
- 4) *grodzianin*: *N sg grodzianin*; *N pl grodzanie, G pl grodziån* (1) || **grodzanow** (1), *D pl grodzanom*
- 5) *krakowianin*: *N sg krakowianin*; *N pl krakowanie, G pl krakowiån* (3) || **krakowianow** (3), *A pl krakowiany, I pl krakowiany*
- 6) *przedmieszczanin*: *N sg przedmieszczanin, I sg przedmieszczaninem*; *N pl przedmieszczanie, G pl przedmieszcz(a)n* (1) || **przedmieszczanow** (1), *I pl przedmieszczany*
- 7) *Rakuszanin*: *N sg Rakuszanin, A sg Rakuszanina*; *N pl Rakuszanie, G pl Rakuszån* (1) || **Rakuszanow** (1), *D pl Rakuszanom, A pl Rakuszany, I pl Rakuszany*
- 8) *rzymianin*: *N sg rzymianin, G sg rzymianina, I sg rzymianinem, L sg rzymianinie*; *N pl rzymianie, G pl rzymiån* (172) || **rzymianow** (68), *D pl rzymianom, A pl rzymiany, I pl rzymiany, L pl rzymianach* || *rzymianiech, V pl rzymianie*
- 9) *tessaloniczanin*: *N sg tessaloniczanin*; *N pl tessaloniczanie, G pl tessaloniczån* (21) || **tessaloniczanow** (1), *A pl tessaloniczany*
- 10) *ziemianin*: *N sg ziemianin, G sg ziemianina, D sg ziemianinowi* || *ziemianinu, A sg ziemianina, I sg ziemianinem, V sg ziemianinie*; *N pl ziemianie, G pl ziemiån* (5) || **ziemianow** (3), *D pl ziemianom, A pl ziemiany, I pl ziemiany*

Podobnie jak w wypadku rzeczownika *chrystyjanin*, jedyne odchylenie w paradygmacie leksemów *dworzanin, gdańszczanin, grodzianin, krakowianin, Rakuszanin, rzymianin, tessaloniczanin, ziemianin* i *przedmieszczanin* stanowią formy *G pl* z końcówką *-ow* występujące obok regularnych: *dworzån, gdańszczån, grodziån, krakowiån, Rakuszån, rzymiån, tessaloniczån, ziemiån, przedmieszcz(a)n*. Ostatnia z wymienionych form pochodzi z tekstu nieoznaczającego pochyleń, jednak

możemy wysunąć uprawniony wniosek, że w pozycji tej musiała wystąpić samogłoska pochyłona.

- 11) *mieszczanin*: *N sg mieszczanin*, *G sg mieszczanina*, *D sg mieszczaninowi* || *mieszczaninu*, *A sg mieszczanina*, *I sg mieszczaninem*; *N pl mieszczanie*, *G pl mieszczân* (76) || ***mieszczanow*** (14), *D pl mieszczanom*, *A pl mieszczany* (84) || *mieszczaniny* (1) || *mieszczân* (1) || *mieszczanie* (1), *I pl mieszczany*, *L pl mieszczaniech* || *mieszczanach*, *V pl mieszczanie*

W paradygmacie rzeczownika *mieszczanin* wystąpiła ta sama nieregularność co w jego wyżej opisanym derywacie *przedmieszczanin*¹²: forma *G pl mieszczanow* obok liczniejszej, bo stanowiącej ponad 84% użyc, formy bezkońcówkowej *mieszczân*. Zdecydowanie ciekawszy jednak wydaje się w tym wypadku biernik liczby mnogiej. Pomijając typową dla XVI wieku formę *A pl mieszczany*, warto zwrócić uwagę na pojedyncze wystąpienia pozostałych wariantów. W *mieszczaniny* mamy co prawda poprawną końcówkę *-y*, jednak w temacie wyrazu nie nastąpiła redukcja cząstki *-in* wchodzącej w skład przyrostka *-anin*, a występującej wyłącznie w formach *singularis*. Dwie kolejne formy są nietypowe pod względem chronologicznym: forma *A pl* przejęta z *G pl* (*mieszczân*) to w XVI wieku nadal *novum*, zaś biernik równy mianownikowi (*mieszczanie*) – to z kolei bardzo już wówczas rzadki archaizm.

- 12) *krześcijanin*: *N sg krześcijanin*, *G sg krześcijanina*, *D sg krześcijaninowi*, *A sg krześcijanina*, *I sg krześcijaninem*, *V sg krześcijaninie*; *N pl krześcijanie* (281) || ***krześcijani*** (79), *G pl krześcijân* (126) || ***krześcijanow*** (110) || ***krześcijaninow*** (1), *D pl krześcijanom* || *krześcijanum*, *A pl krześcijany* (193) || *krześcijân* (17) || ***krześcijanow*** (13), *I pl krześcijany* || *krześcijanmi*, *L pl krześcijanach* || *krześcijaniech* || *krześcijanoch*, *V pl krześcijanie* (22) || ***krześcijani*** (9); *A du krześcijaninu*

Zgodnie z normą w sufiksie wystąpiło *a* jasne, z wyłączeniem bezkońcówkowego dopełniacza liczby mnogiej. Formant w pełnym brzmieniu, tzn. z cząstką *-in*, pojawił się oczywiście we wszystkich przypadkach liczby pojedynczej, wystąpił jednak również w formach, w których nie wnosi już etymologicznego semantycznego wyznacznika pojedynczości: w *A du krześcijaninu* oraz *G pl krześcijaninow*. W ten sposób dopełniacz nosi znamiona typowe dla obu formacji: końcówkę *-ow*, występującą zwykle przy rzeczownikach na *-an*, oraz przyrostek *-anin* w pełnym brzmieniu. Ponadto w *G pl* pojawiła się forma z odpowiednią redukcją: *krześcijanow*, frekwencją zbliżona do regularnej tu formy bezkońcówkowej *krześcijân*. Podobnie w *A pl*, oprócz typowego *krześcijany*, mamy również

¹² Z kolei formacja *spotmieszczanin* znajduje się w tabeli 4. wśród rzeczowników o regularnej odmianie. Niestety nie odnotowano jej użycia w formie *G pl*.

– w porównywalnej liczbie wstąpień w tekstach – formy przyjęte z *G pl*: regularną *krześcijan* i tę właściwą bardziej dla rzeczowników na *-an* – *krześcijanow*. W *N* i *V pl* wystąpiły zarówno formy z końcówką *-e*, jak i rzadsze z *-i*, jednak w proporcjach zdecydowanie mniej zróżnicowanych, niż można by przypuszczać.

Z przeglądu form liczby mnogiej rzeczownika *krześcijanin* wynika, że znajdziemy tu jeszcze więcej cech typowych dla formacji na *-an* niż w omówionym wyżej rzeczowniku *mieszczanin*. Warto się zatem zastanowić, z czego to może wynikać. Pierwszego tropu dostarcza przesłedzenie, w jakich formach wyraz pojawiał się w tekstach sprzed XVI wieku. Okazuje się, że SStp odnotował z jednej strony typowe formy przypadków rzeczownika *krześcijanin*: *N sg krześcijanin*, *D sg chrześcijaninowi*, *A sg krześcijanina*, *I sg krześcijaninim*, z drugiej – regularne formy *singularis* od rzeczownika *krześcijan*: *N sg krześcijan*, *A sg krześcijana*. Stąd też zyskujemy uzasadnienie odpowiednich form *pluralis*: *G pl krześcijanow* wskazuje na formę podstawową *krześcijan*, podobnie jak formy *N* i *V pl* *krześcijani*. W *N pl* występuje obocznie również forma *krześcijanie*, utworzona z kolei najprawdopodobniej od rzeczownika *krześcijanin*. SStp notuje ponadto inne formy liczby mnogiej, homonimiczne dla obu formacji: *D pl krześcijanom*, *A pl krześcijany*, *I pl chrześcijany*¹³.

Jeśli do tego zatrzymamy się również nad etymologią owej nazwy, pozwoli nam to w pewien sposób uzupełnić podręcznikowe informacje na temat pochodzenia i rozwoju formacji na *-an*, *-anin*. Jak wcześniej wspomniałam, łacińskie rzeczowniki na *-anus* w polszczyźnie przyjmowały przyrostek *-an*, który mógł się poszerzać o cząstkę *-in*. Na ów proces miały zapewne wpływ różnorodne czynniki, jak bezpośrednie źródło pożyczki, forma wyrazu w innych językach, wreszcie wzajemne przenikanie i procesy asymilacyjne formacji na *-an* i *-anin*, czemu sprzyjała m.in. właśnie owa redukcja w przyrostku *-anin* w liczbie mnogiej. Bezpośrednim źródłosłowem staropolskich form *krześcijan* (*chrześcijan*) i *krześcijanin* (*chrześcijanin*) jest stcz. *křestān*. Łacińskie *christianus* słowiańszczyzna zapożyczyła w okresie przedcyrylometodiańskim za pośrednictwem stwniem. *christ(j)āni* (SEJPBor; por. r. *krestjānin*, kasz. *χřescějōn*, ślc. *krestān*, scs. *krbstvjanъ* / *krbstvjaninъ*). W okresie średniopolskim w użyciu był już wyłącznie rzeczownik *krześcijanin* / *chrześcijanin*, jednak można śmiało powiedzieć, że wariant *krześcijan* / *chrześcijan* nadal funkcjonował w języku niejako „w ukryciu”

¹³ W zestawieniu form rzeczownika *krześcijanin* pochodzących z SStp dokonałam odpowiednich korekt: w *I sg* podałam formę *krześcijaninim*, a nie *krześcijanym*, w *V pl* – *krześcijani*, a nie *krześcijany*. W *I sg* mogły się pojawić końcówki *-ym*, *-im*, które *de facto* były jedynie wariantami fonetycznymi jedynej używanej w tym przypadku końcówki *-em*, lecz pierwsza z nich pojawiała się przy spółgłoskach funkcjonalnie miękkich. Formę *V pl* obsługiwały te same końcówki co *N pl*, zatem uzasadnione jest tu użycie jedynie końcówki *-i*, a nie *-y* (wariant fonetyczny po stwardniałych bądź końcówka *A pl*).

właśnie w typowych dla formacji na *-an* formach liczby mnogiej: *N-V pl krześcijani* i *G-A pl krześcijanow*, a być może również wpływając na powstanie fleksyjnych efemeryd typu *krześcijaninow*. Obecnie i te ślady dawnej formacji ustąpiły z języka, a w paradygmacie rzeczownika *chrześcijanin* funkcjonują charakterystyczne dla tej klasy leksemów historyczne końcówki: *N-V pl chrześcijanie*, *G-A pl chrześcijan*.

W omówionych powyżej paradygmatach rzeczowników na *-anin* wskazano cechy fleksyjne i fonetyczne dla nich nieregularne, które przeniknęły z odmiany rzeczowników na *-an*¹⁴. Wyrazy ułożono w kolejności odzwierciedlającej nasilenie się owych cech. Najbardziej widoczne są w ostatnim przykładzie. W języku historycznie funkcjonowały dwa warianty słowotwórcze, *krześcijanin* i *krześcijan*, co potwierdza materiał średniowieczny (z SStp). W odniesieniu do polszczyzny doby renesansu obiektywny sposób opisu formy podstawowej rzeczownika na podstawie rzeczywistych XVI-wiecznych użyć tekstowych byłby zatem następujący: *krześcijanin* [i *krześcijan* (?)].

Skróty

KlonPożar – Klonowic, S.F. (1597). *Pożar. Upominanie do gaszenia i wróżka o upadku mocy tureckiej*. [Kraków: Maciej Wirzbięta];

PismaPolit – Czubek, J. (opr.) (1906). *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności;

PowodPr – Powodowski, H. (1514). *Propozycja z wyroków pisma S. zebrana (...)*. Kraków: J. Siebeneicher.

* * *

kasz. – kaszubski

r. – rosyjski

scs. – staro-cerkiewno-słowiański

slc. – słowacki

stcz. – staroczeski

stwniem. – staro-wysoko-niemiecki

¹⁴ Kwestię wzajemnego przenikania się paradygmatów rzeczowników na *-an* i *-anin* rozwinę w drugiej części artykułu.

Bibliografia

- Klemensiewicz, Z. i in. (1955). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Łoś, J. (1925). *Gramatyka polska, cz. II: Słowotwórstwo*. Lwów–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Streszczenie

Artykuł stanowi pierwszą część rozważań językowych nad formami liczby mnogiej rzeczowników na *-an* i *-anin*. W części tej przedstawiłam historię obu formacji oraz problemy, jakie wynikają z homonimii ich form w liczbie mnogiej. Na podstawie analizy użycia obu typów derywatów w XVI-wiecznych tekstach wskazałam pewne cechy o charakterze fonetycznym i morfologicznym, które jednak pozwalają na odróżnienie niektórych form *pluralis*. Ważne miejsce zajmuje w artykule bogaty materiał egzemplifikacyjny pochodzący z renesansowych tekstów i materiałów *Słownika polszczyzny XVI wieku*.